

Twierdza Przemysł
w granicach miastaw 1900 r.
1:10 000

- Wyjaśnienia oznaczeń:**
- K1 - Zespół koszarowy I
 - K2 - Zespół koszarowy II
 - K3 - Zespół koszarowy III
 - K4 - Zespół koszarowy Zasilanie
 - K5 - Zespół koszarowy V
 - K6 - Zespół koszarowy VI
 - K7 - Zespół koszarowy VII
 - K8 - Zespół koszarowy VIII
 - K9 - Zespół koszarowy IV
 - K10 - Miejskie koszary piechoty
 - K11 - Małe koszary Schiffera
 - K12 - Koszary Garbarze
 - K13 - Duże koszary Schiffera
 - K14 - Koszary kawalerii Schwarza
 - K15 - Koszary piechoty Schutza
 - K16 - Koszary Engelhardt
 - K17 - Miejskie koszary piechoty
 - K18 - Koszary 1. Batalionu 18. Pułku Obrony Krajowej

- M1 - Pokojowy magazyn amunicji nr 4
- M2 - Pokojowy magazyn amunicji nr 12
- M3 - Pokojowy magazyn amunicji nr 6
- M4 - Pokojowy magazyn amunicji nr 5
- M5 - Pokojowy magazyn amunicji nr 7
- M6 - Magazyn dynamitu
- M7 - Pokojowy magazyn amunicji nr 8
- M8 - Pokojowy magazyn amunicji nr 9
- M9 - Wojenny magazyn amunicji nr 2
- M10 - Pokojowy magazyn amunicji nr 11
- M11 - Wojenny magazyn amunicji nr 1
- M12 - Pokojowy magazyn amunicji nr 3
- M13 - Pokojowy magazyn amunicji nr 10

- M14 - Pokojowy magazyn amunicji nr 2
- M15 - Pokojowy magazyn amunicji nr 1

- X1 - Strzelnica wojskowa
- X2 - Wojskowe laboratorium artyleryjskie
- X3 - Grupa magazynów żywnościowych nr IV
- X4 - Grupa magazynów żywnościowych nr V
- X5 - Grupa magazynów siana i słomy nr II
- X6 - Skład fortecznej kolei polowej
- X7 - Skład materiałów do budowy mostu Eiffela
- X8 - Areszt garnizonowy
- X9 - Komenda korpusu
- X10 - Kasyno i klub wojskowy
- X11 - Główny odwach
- X12 - Komenda twierdzy
- X13 - Willa komendanta korpusu
- X14 - Wojskowa szkoła ludowa
- X15 - Kryta ujeżdżalnia koni nr III
- X16 - Zbrojownia artylerii
- X17 - Banki artylerii
- X18 - Dyrekcja inżynierii fortecznej
- X19 - Skład kolei polowej nr 5
- X20 - Magazyn artylerii
- X21 - Zarząd magazynów żywnościowych
- X22 - Grupa magazynów żywnościowych nr I
- X23 - Szopy żywnościowe
- X24 - Grupa magazynów żywnościowych nr II
- X25 - Grupa magazynów żywnościowych nr III
- X26 - Piekarnia rezerwowa
- X27 - Szpital garnizonowy nr 3
- X28 - Magazyny 10. Pułku Piechoty
- X29 - Wątrownia i remiza
- X30 - Kryta ujeżdżalnia koni nr I
- X31 - Stajnia dla chorych koni
- X32 - Szpital epidemiologiczny
- X33 - Budynki i magazyny kawalerii
- X34 - Skład fortecznej kolei polowej nr II
- X35 - Grupa magazynów żywnościowych nr VI
- X36 - Piekownia i wędzarnia
- X37 - Grupa magazynów siana i słomy nr I
- X38 - Posterunek sygnalizacyjny

Plan i opis wykonany na podstawie materiałów archiwalnych Tomasz Idzikowski



Stawiska artylerii przebiegającej na forcie XVI "Zniesienie" w 1915 r.



0 100 200 300 400 500m

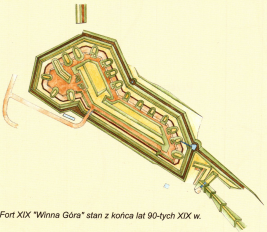
Oddajemy do Państwa rak plan Przemyśla, przedstawiający miasto wraz z fortyfikacjami rżdenia w 1900 roku. Budowa twierdzy, nie tylko umocnień, ale i koszar, magazynów, prochowni, placów ćwiczeń czy dróg, wywarła trwały wpływ na ukształtowanie przestrzeni miasta i okolic. Pomimo upływu ponad stu lat, budowy blokowisk, nowych dróg, a także wyburzeń części budowli z XIX wieku, zasadniczy wizerunek miasta nadal pozostaje nieodłącznie związany z jego militarną przeszłością.



Na planie podano współczesne nazwy ulic. Pomimo to turysta pragnący zwiedzać dziewiętnastowieczny Przemyśl, powinien poza niniejszym planem, posiadać dla orientacji współczesny plan miasta.

z całej Twierdzy Przemyśl kompletnie zachowana.

W latach 1897-1898 uzupełniono ostatnią dużą lukę w rżdeniu pomiędzy szanem „Trzy Krzyże” a Barierą Sanocką (w literaturze polskojęzycznej nazywaną przezwaznie Bramą Sanocką, Dolną). Z uwagi na dużą stromiznę terenu na tym odcinku jedynie niewielkie fragmenty rżdenia wykonano w formie walu ziemnego, w znacznej



Fort XIX „Winna Góra” stan z końca lat 90-tych XIX w.

większości stanowił oje ceglany mur. Samą barierę wzmocniono blokhauzem, zaś flankowanie przedpola muru zapewniali kolejne blokhauz dobudowany do szanca „Trzy Krzyże”.

Również w tym samym okresie dobudowano Wz. Radan do fortu XVI „Zniesienie”.

Do 1914 r. nie dokonywano większych przeróbek rżdenia Twierdzy Przemyśl.

W czasie walk o Twierdzę Przemyśl rżden wzmocniono pasem przaszod, a na forcie XVI „Zniesienie” ułokowano zaś drewniano-ziemne stanowiska obrony przeciwlotniczej. Podczas kapitulacji twierdzy wysadzony został magazyn amunicji na forcie XVI „Zniesienie”, prawdopodobnie również fort 20 „Głęboka” (wówczas już noszący nowy numer XVIIIb). Trudno dziś dokładnie określić chronologię niwelacji

Obiekty zaplecza

Twierdza to nie tylko fortyfikacje. Zarówno sieć drogową, koszary, wszelkiego rodzaju magazyny i składy, warsztaty czy drobne zakłady wytwórcze wraz z fortyfikacjami tworzą twierdzę. Większość z obiektów zaplecza lokalizowana była wewnątrz rżdenia, w bezpiecznej odległości od zewnętrznego pierścienia, poza zasięgiem artylerii obłężniczej.

Już w latach 1854-1855 powstały w Przemyślu pierwsze obiekty



Przemyśl z wysokości 300 m po 1900 r.

zaplecza, jak choćby ziemne koszary na Lipowcu, magazyn żywności przy ul. Mickiewicza czy przewoźnicze laboratorium artyleryjne na Jarmakach. Jednak prawdziwe rozbudowa infrastruktury nastąpiła dopiero w późniejszym okresie.

W 1872 r. wybudowano zespół osmiu budynków magazynowych i trzech administracyjnych dla Dyrekcji Inżynierii Fortecznej przy ul. Mickiewicza. W tym czasie był to największy zespół w całej monarchii.

W 1878 r. rozpoczęto budowę dróg, baraków magazynowych, prochowni i składnicy materiałów, przy Dyrekcji Inżynierii Fortecznej. Całością prac kierował dyrektor Dyrekcji Budowy Fortyfikacji pułkownik Anton Werner. Budową baraków i magazynów zajęło się prywatne przedsiębiorstwo. Specjalna grupa na stałe detaszowana z 1. Pułku Inżynierii pod dowództwem kapitana Franza Horaka pracowała przy



Projekt ufortyfikowania Przemyśla z lat 1854-1855



Twierdza Przemyśl w 1887 r.

budowie składnicy materiałów inżynierii. Z powodów dużych kosztów budowy baraków magazynowych (4000 guldenów za batak bez kosztów wykupu gruntu), Werner jeszcze przed rozpoczęciem prac zrezygnował z budowy zalecanych przez Państwowe Ministerstwo Wojny 25 baraków dla artylerii.

Wykonano 20 baraków magazynowych dla żywności (nr 1 do 10 na prawym brzegu Sanu, na terenie przyległym do składu materiałów inżynierii, nr 11 do 20 na lewym brzegu Sanu w pobliżu wojskowej stacji kolejowej, przy drodze na Jarosław). Baraki o długości 40 m., a szerokości 11 m, posiadały konstrukcję drewnianą, opartą na muraowanych fundamentach i cokole. Wykonano również 4 prochownie oraz dwie wartownie (wiele prochownie, nr 1 i 2, przy Drożdzie na Zniesienie, dwie, nr 3 i 4, przy drodze na Lipowiec, dla każdego zespołu po jednej wartowni). Wartownie pełniły funkcję kwatery dla wartowników. Ponadto przy składnicy materiałów inżynierii konieczne były spore prace ziemne.



Zespół koszarowy IV

Fortyfikacje rżdenia

Fortyfikacje w rżdeniu Twierdzy Przemyśl budowane były w kilku okresach. Pierwsze umocnienia powstały w latach 1854-1855, zasadniczy przebieg wewnętrzznego pierścienia utworzony został w 1887 r., zaś w latach 80-tych XIX w. dokonano jego uzupełnień i drobnych korekt. Po wybuchu pierwszej wojny światowej cały rżden dodatkowo wzmocniono budową przeszkód druczanych – zasieków.



Projekt Fortu Przemyśl z lat 1854-1855

Przemyśl, po rozbiorach Polski z końca XVIII wieku, znalazł się pod panowaniem austriackim. Miasto położone nad Sanem, u podnóża Karpat początkowo nie było traktowane jako ośrodek wojskowy, a wręcz przeciwnie, podczas wojen napoleońskich, prawdopodobnie w 1812 r., rozbрана została większość fortyfikacji miejskich. Pomimo powstania szarego koncepcji ufortyfikowania miasta, aż do wojny krymskiej, do lat 1854-1855 nie prowadzono tu prac fortyfikacyjnych.

Austria zachowała neutralność podczas zmagañ na Krymie. Jednak sytuacja polityczna była na nie napięta, że groziło to wybuchem otwartych działań wojennych z Rosją; by przygotować się na taką ewentualność rozpoczęto fortyfikowanie wielu miejscowości w Galicji, a w szczególności przepraw przez San i Dniestr oraz miasta Krakowa. Rozpoczęto prace przy budowie przyczółków mostowych m. in. w Zaleszczykach, Mariampolu, Rozwadowie, Haliczu, Przemyślu. Prace

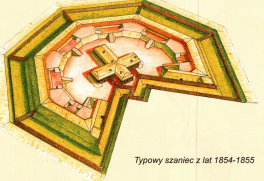
poszczególnych fragmentów rżdenia, niestety proces ten jest kontynuowany po dzień dzisiejszy. Aktualnie brak rżdenia pomiędzy Barierą Sanocką i fortem XIX „Winna Góra” a Sanem. Podobnie całkowicie zniwielowano wal nad Sanem w okolicach ostatniej Kmiecie. Nie istnieje również większość rżdenia na odcinku od dzieła



Budowa fortu XVI „Zniesienie” w 1887 r.

sprawdzał się przede wszystkim do sypania połowich szanów oraz budowania kwater dla żołnierzy.

W tym okresie w rżdeniu powstały dwa szanice: Fort Przemyśl (na Zniesieniu) i szaniec C (na Lipowcu). Rozpoczęto również sypanie szanica E (na Winnej Górze). Po straceniu prac teren, na których budowano szanice został sprzedany bądź wydzierżawiony prywatnym osobom. Na wiele lat zaniechano fortyfikowania Przemyśla.



Typowy szaniec z lat 1854-1855

Od początku lat 80-tych XIX w. systematycznie budowano forty w wewnętrznym pierścieniu twierdzy. Przez kilka lat odkładano budowę rżdenia, przede wszystkim ze względów finansowych. Dopiero groźba wybuchu wojny z Rosją w 1887 i zmusiła władze wojskowe do nasilenia prac zarówno w wewnętrznym pierścieniu, jak i do budowy rżdenia.

Całkowita długość pasa umocnień rżdenia wyniosła 16 km. Składał się on z sześciu fortów: XVI, XVII, XVIII, XIX, XXI XXI, jednemu baterii: 13-23 (w tym przemyski zamek jako bateria 17), szanów piechoty na wzgórzu Trzy Krzyże oraz trzech szanów w rejonie Wilcze: a, b i c. Poszczególne dzieła obronne połączone ciągłym ziemnym wałem.

Z uwagi na szybkie tempo budowy zdecydowano się na zastosowanie nietypowych technologii. Schrony pogotwia we wszystkich dziełach rżdenia posiadały stropy z wygiętej lukowo blachy

XVIII „Las” a fortem XIX „Winna Góra”, w tym również zniwielowano dzieło XIXa „Buda” (pod budowę kościoła). Na terenie fortu XIX „Winna Góra” powstały dwa domy mieszkalne, zasypano również wspomnianą kaponierę. W ostatnich latach całkowicie zniszczono fragment walu za Parkiem Lubomirskich (pomiędzy fortem XXI „Bakoczyca” a linia



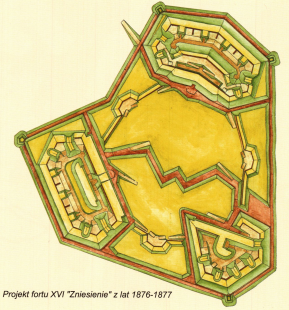
Zespół koszarowy I przy trakcie jarosławskim, dobudowa do istniejących baraków (1888)
Pokojeowy magazyn amunicji Nr 2 (1883)
Pokojeowy magazyn amunicji Nr 5 (1883)
Magazyn dynamitu (1883)
Zarząd wojskowych magazynów żywnościowych (1884/1885)
Grupa baraków (magazynów) żywnościowych Nr III (1887)
Grupa baraków (magazynów) żywnościowych Nr IV (1887)



Wywieszony wojenny magazyn prochu nr 1

Pokojeowy magazyn amunicji 9a i b (1888)
Magazyn zapasów dla magazynów żywnościowych (1889)
Zespół koszarowy VII (grupa sztabowa) dla sztabu, itp. (1889/90)
Zespół koszarowy VII (grupa północna) koszary dla dywizjonu baterii wraz ze stajniami (1888-1890)
Zespół koszarowy VIII koszary dla dywizjonu baterii wraz ze stajniami (1889-1890)
Magazyn dla 10. Pułku Piechoty na Bakończycach (1889-1890)
Kryta szkoła jeździecka II (1890)
Magazyn dla 2. i 8. Batalionu Artylerii Fortecznej (1890)
Magazyn karabinów przy zbrojowni artylerii (1890)
Pokojeowy magazyn amunicji 11a i b (1890)
Pokojeowy magazyn amunicji 12a i b (1890)
Grupa baraków artylerii na Zasaniu (1890)
Skład kolei polowej Nr 2 na Zasaniu (1890)

falistej. O ile konstrukcje tego typu były stosunkowo trwałe, o tyle konstrukcja koszar w fortach rżdenia okazała się wadliwa. Ściany budynków koszarowych wykonano z drewna spoczywającego na muraowanych fundamentach, przykryto je dwoma warstwami belek (30 x 30 cm i 15 x 15 cm), a na tak powstały strop dodatkowo wyłano 30 cm



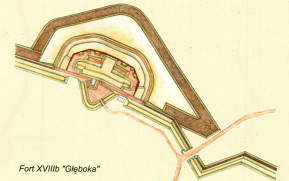
Projekt fortu XVI „Zniesienie” z lat 1876-1877

betonu, umieszczając na całości nasyp ziemny. Już w momencie budowy konstrukcje te budziły poważne wątpliwości u inżynierów wojskowych. Jak były one słuszne dowiodły już pięć lat później, rozbiórki grozących zawaleniem koszar.

Jedynie magazyn amunicji fortu XVI „Zniesienie”, wykonany był z betonu. W budynkach koszarowych jedynie ubikacje (w tym betonowe doły kloaczne) i kuchnie były murawane.

kolejową). W kilku miejscach rozmyły wal uszkodzony jest również wal w okolicach Wilczy oraz odcinku zachodnim na wysokości fortu XVII „Ostrów”.

Niewątpliwie najciekawszym dziełem obronnym rżdenia jest fort XVI „Zniesienie”. Wchodzące w jego skład trzy szanice oraz Radan z bramą forteczną w rozcię przypominają fragment plastra miodu. Niestety Radan został niemal całkowicie zniwielowany, na terenie szanicy uległy pierwotne komunikacje, zaś nowe ścieżki poprowadzone koroną walu zniszczyły strzelnice artyleryjne i część poprzecznic. Dokonano



Fort XVIIIa „Głęboka”

dużych przekształceń w układzie fortu budując amfiteatr.

W przyszłości, dzięki nowym pracom, kolejne odcinki rżdenia uda się adaptować w sposób wskazany w konserwatorskich opracowaniach programowych. Opracowany został projekt trasy turystycznej od Barier Sanockiej do fortu XVI „Zniesienie”. Zaangażowanie do tego celu najlepszych specjalistów w kraju, związanych z Politechniką Krakowską, daje nadzieję na nowe życie fortyfikacji przemyskiego rżdenia.

Wartownia w grupie szop żywnościowych nr V na Zasaniu (1890)
Wartownia w grupie szop żywnościowych nr VI na Bakończycach (1890)
Zespół koszarowy na Zasaniu dla 1 batalionu piechoty (1890-1891)



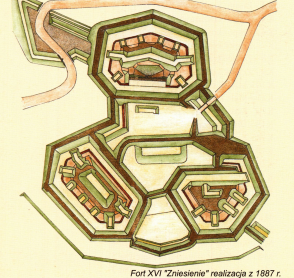
Przemyśl z lotu ptaka po 1900 r.

W latach 90-tych XIX w. w znacznym stopniu przebudowano część zespołów koszarowych w na terenie miasta. Ponadto powstały kolejne pokojeowe magazyny amunicji. Począwszy od 1878 r. systematycznie rozbudowywana była sieć drogową w twierdzy.

Należy podkreślić, że budowa twierdzy z jednej strony wpływała pozytywnie na rozwój miasta, lecz również wykluczała możliwość inwestycji na terenach położonych na zewnątrz rżdenia. Przedpola fortów i walu musiały pozostać niezabudowane, aby nie dać ewentualnemu przeciwnikowi osłony przed ogniem karabinowym lub artylerijskim.

Tomasz Idzikowski

Stosunkowo szybko po wybudowaniu rżdenia, bo już na początku lat 90-tych XIX w., zdecydowano się na zmianę jego przebiegu w rejonie na południowy-zachód od fortu XVIII „Lipowica”. Całkowicie zniwielowano baterię 20, na nowej lokalizacji wybudowano nowoczesny na owe czasy fort międzypolowy rżden 20 „Głęboka” oraz na południe od niego mniejsze dzieło 20a. Kończącą była również modyfikacja przebiegu samego walu łączącego dzieła.



Fort XVI „Zniesienie” realizacja z 1887 r.

W 1895 r. uzupełniono rżden pomiędzy fortem XIX „Winna Góra” a Sanem. Stromo opadający teren wymusił zastosowanie nietypowej formy walu, który w formie opadających tarasów schodził w kierunku Sanu. Nowy odcinek rżdenia flankowany był z muraowanego budynku mieszczącego 4 działa polowe. Dodatkowo w fosie fortu XIX „Winna Góra” powstała betonowa kaponiera, działająca w trzech kierunkach, flankująca zarówno fosę fortu jak i nowy odcinek walu. Obecnie kaponiera ta jest całkowicie zasypana, jednak jako jedyna kaponiera

TYSKIE – Sponsor Twierdzy Przemyśl



Odnowiamy skarby Podkarpacia

JEST PRZESTĘSTWEM

SPRZEDAŻ ALKOHOLU OSOBOM PO LAT 18

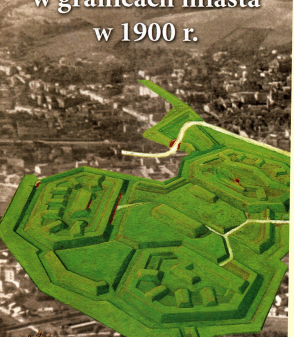
1/2 LITRA PIWA ZAWIERA 25 GRAMÓW

CZYSTEGO ALKOHOLU ETYLOWEGO

Twierdza Przemyśl

w granicach miasta

w 1900 r.



1:10 000

Przemyśl 2009

TYWIERDZA PRZEMYŚL